

Korompay H. János: A „jellemzetes” irodalom jegyében (Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása)

Korompay János könyve mind a vállalt feladat jelentőségénél és méreténél fogva, mind nagyszabású és időtálló eredményei révén a jelen magyar irodalomtudomány kiemelkedő teljesítménye. Sok más (egyébiránt becses) monografikus feldolgozáshoz képest, amely valamely, idővel kétségessé válható, illetve szükségképpen háttérbe szoruló iskola közvetlen hatását mutatja, jelen munka (csaknem bizonyosra vehetően) nincs kitéve (vagy csak igen kis mértékben) az elavulás veszélyének, mert szerves és szintetikus irodalomtudományi jártasság birtokában kiérlelt, nagyon is tartós-nak mutakozó megállapításokat tartalmaz. Melyek haszna és fontossága annál is inkább szembetűnő, mert (szólván az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodásáról) a magyar irodalom történetének kulcsfontosságú évtizedét tárgyalja. Megelőző évtizedekkel (s különösen évszázadokkal) összevetve kivételes mértékben nő meg ekkoriban az irodalom öndefiníciójának szerepe: teória és szépirodalom egymást segítve bővül, gazdagodik.

Ez az a korszak, amelyben az *Athenaeum*hoz viszonyítva határozza meg magát Henszlmann és Erdélyi, Petőfi és Egressy Gábor, s új ízlés dokumentumai kapnak helyet a *Regélő Pesti Divatlapban*, az *Életképekben*, a *Honderúben*, a *Pesti Divatlapban*. Bajza visszavonulása (akinek következetlenségeiről bőven szól Korompay János) után Toldy Ferenc kritikusi szerepe is csökken, tevékenységének lényegesebb vonulatává a szövegkiadás (Kisfaludy, Csokonai, Kármán stb.) válik. (Benne egyébként is több volt a klasszicizáló, mint a francia romantikus drámát pártfogoló Bajzában.) Pulszky és Henszlmann elsősorban frissebb képzőművészeti és elméleti tájékozottságuk birtokában olyan ízlésváltozást hoznak, mely a régiség és (Erdélyi esetében) a népiség kultuszához vezet el, a klasszicizmus örök szépségisménye helyett a „jellemzetes”-hez (Henszlmann kulcsfogalma), ami egyénit, eredetit, egyszersmind nemzetit jelent.

Korompay János szemléletesen csoportosítja a kor népiességkoncepcióit: Császár Ferenc és a *Honderú* a népköltészetet alacsonyabb rendűnek tartja; Bajza és Toldy (Kölcsey nyomán) a műköltő által felemelhetőnek, Henszlmann, Erdélyi, Petőfi és Arany a magasabb poézissal egyenrangúnak, a fiatal Pulszky és Erdélyi mindennél tökéletesebbnek. A *Magyar Szépirodalmi Szemle* világirodalmi szemhatárának tisztázása is szerzőnk érdeme, ahogy a Petőfi-fogadtatás megszabadítása is a korábbi elfogultságoktól, amikor óvásokkal él: „a kritikátörténész tudatában reflexszerűen érvényesülnek a költő nagyságáról és bírálóinak igazságtalanságairól beépült képzetek.” (393.) Joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy voltak kortársi magasztalói, s utóbb olyan filológusok, akik minden kritikai észrevételben szentségtörést láttak. S végül

voltak, akik elmarasztalták Petőfit „korábban azért, mert eltékozolta tehetségét, később pedig, mert nem eléggé korszerű lévén, a népiesség, a népnemzetiség zsákutcájába került, mely voltaképpen a primitívizmus egyik változata. Áttekintésünk számára az a közbülső csoport lesz a legérdekesebb a kritikusok között, amely a jó-részt polarizált áttekintésekben rendszerint háttérbe szorult (nem utolsósorban azért; mert Petőfi műveiben nem hagyott könnyen észlelhető nyomot).” (394.)

Ha arra a kérdésre kellene válaszolnunk, miben haladta meg Korompay János az eddigi álláspontot, akkor az említettek mellett arra a tézisére kellene utalnunk, melynek megfelelően Petőfi „műveinek fogadtatása nem elindító mozzanata, hanem inkább betetőzője volt az irodalomkritika területén már kibontakozóban lévő fordulatnak... A költői ábrázolás tárgyainak kiterjesztéséről, az ábrázolásmód hagyományos stílusrétegeket áttörő újdonságairól és az önmagát nem eszményítő személyiség bemutatásáról folytatott vita már Petőfi első költeményeinek megjelenése előtt a kritika lényeges és mindenre érvényes normáit érintette.” (510.) További fő újdonság Bajza kritikai munkásságának az eddiginél differenciáltabb jellemzése, amely szerint az új nemzedék „egy új kritikai felfogás kezdeményező és megerősítő erejével túlnőtt az *Athenaeum* szerkesztőjének látókörén, akinek érzékenysége és normái már nem voltak elégségesek ahhoz, hogy megítéljék annak fő jellegzetességeit. Ezek kívül kerültek az 1830-as évek rettegett kritikusának irodalomszemléletén, hiszen Petőfi és az új költészet folyvást túllépett annak tilalmain.” (510–511.) Szerzőnk figyelme ezen túl arra is kiterjed, hogy merő ideológiai megfontolásból helyezték fölébe Jókai és Petőfi *Életképekjét* a Frankenburgénak, s hogy a *Honderúr*ról is az indokoltnál elítélőbb kép rögzült „Petőfi-ellenessége” miatt, holott Kemény és Vörösmarty is publikált itt, arról már nem is beszélve, hogy Petrichevich Horváth Lázár – Chateaubriand és Byron rajongója – meg a világfájdalom iránti megértése miatt érdemelte több megbecsülést.

Természetesen A „*jellemzetes*” irodalom jegyében nemcsak koncepciónálisan módosítja az 1840-es évek irodalomszemléletéről alkotott eddigi képünket, hanem számtalan részletkérdésben is, hiszen (páratlan anyagismeret birtokában) szinte az évtized minden egyes kritikájáról vagy tanulmányáról szót ejt. Az ismertetések legtöbb esetben túlmutatnak önmagukon, hiszen az okfejtésekből kiviláglik például, hogy az elveszett aranykor nyomait kutató Erdélyi a szerves fejlődés utólagos megteremtésén fáradozik (433.), vagy hogy a múltszemlélet idealizálásának dokumentumai tartósan fennmaradó nemzetkép elemeivé válnak utóbb (441.). Sőt: szerzőnk textológiai aprómunkától sem riad vissza: a 84. lapon például kimutatja, hogy Pulszky *A falu jegyzője* bírálatának második részét nem Pulszky írta, még csak nem is Erdélyi, hanem Gondol Dániel. (Hasonlóan gondos „nyomozó” munkával tisztázza az *Egyéni és eszményi* szerzőségét.)

Legalább ilyen mértékben kiemelendő Korompay János erudíciója a világirodalommal foglalkozó kitekintésekben. S nemcsak kivételes tájékozottságára gondolunk, hanem arra az óvatos, tapintatos anyagkezelésre is, mely a komparatistikában másoknál oly gyakran hiányzik. Tisztában van azzal, hogy például Hegel (és mások) hatása Henszlmann-nál (és másoknál) milyen nehezen körvonalazható, hogy mennyi közvetítő, sőt szinte „hallomás” útján való inspirációt kell számba venni. A szöveg kivételes értéke, hogy egy-egy elejtett megjegyzés is mily nagyszámú továbbgondolást ösztönöz. A 488. lapon a *Magyar Szépirodalmi Szemle* cikkét ismerteti: „Gautier és Banville »ifjú« iskolájáról több fenntartással mint rokonszenvvel nyilatkozik a cikk

írója, s a képzelet túlsúlyát ellensúlyozó gondolatiság és a sablonoktól őrizkedő, a lélektani hitelességet egyszerűséggel egyeztetni tudó ízlés követelményeivel tart szemlét a ma már alig ismert kisebb költők mezőnyében.” Ez a finom jellemzés magába rejtí annak lehetőségét, hogy ennek szellemében a később parnasszistának nevezett iskola előzményeinek hazai befogadását kísérjük figyelemmel. Eddig viszonylag bátorítalan kísérletek történtek arra, hogy Arany ötvenes-hatvanas évekbeli lírájában láttassuk ennek hatását. Gautier, aki kezdetben Hugo táborába tartozott (rész vett az *Hernani* csatájában is), másfelől Baudelaire-nek volt mestere, nagyjából azt az utat járja be, amelyik a magyar líra alakulástörténetében a Petőfi–Arany-féle fordulatnak felel meg. (Théodore de Banville emlegetése viszont meglepő, mert a magyar cikk megjelenésének évében, 1847-ben mindössze huszonnégy éves poétát úgy tartja számon a hagyományos francia irodalomtörténet-írás, mint aki csak 48 után ment át a romantikus táborból a „tisztá művészet” hívei közé.) Korompay János útmutatása nyomán ilyen módon nyomába lehet eredni a magyar líratörténet keveset emlegetett, árnyalatnyi módosulásának, illetve e módosulás okainak.

Sosem vész el az oda- és visszautalgatásokban kritika és irodalom viszonylatában, pontos fogalmazásai mindig eligazítóak. Jelzi, hogy Erdélyi tanulmányai miképpen hatottak a „népies eposz” gondolatával foglalkozó Aranyra (219–220.), illetve az eposzi hitel koncepciójának kialakítására (239.). Kölcsey *Nemzeti hagyományok*jának inspirációját meg *Az elveszett alkotmány* első énekéből mutatja ki (448.), s számtalan más helyen is kapcsolat létesül elméleti nézetek és költői gyakorlat között. Ezen viszonylatokat különlegesen bonyolulttá teszi a terminusok azonosításának veszélyes műveletsora. Henszlmann és Bajza dramaturgiai vitájával kapcsolatosan olvassuk: „Ahhoz, hogy a polémia érvrendszerét saját történeti kontextusában s kibontakozásának fokozatait nyomon követve vizsgálhassuk meg, föl kell idéznünk a kérdés eddigi szakirodalma alapján kialakult összképet a vitázók egymást követő felszólalásainak kronológiájáról.” (114.) Nos, nem kevesebről van szó, mint arról, hogy (legtöbb esetben) már a vitázók sem ugyanazt vélték egy-egy fogalom jelentésének, s különösen nem időben eltérő pontokon. S ehhez még „a kérdés eddigi szakirodalma” megint csak eltérő jelentéstulajdonításokkal járul hozzá, szinte tökéletesen elbizonytalanítva a korabeli szóhasználat mai értelmezését. (Arról már nem is szólva, hogy lehet ugyan érvelni ilyen vagy olyan jelentéstulajdonítás mellett, de teljes bizonyosságunk sosem lehet ezek felől, hiszen jól tudjuk – aktuális tapasztalat gyanánt –, hogy az elmúlt félszázad kritikusaik és költőinek, íróinak fogalomhasználata is milyen kontúrtaalan, holott módunkban állt vagy állt volna egyes nyilatkozókat kérdőre is vonni, hogy miképpen definiálnák kategóriáikat.) Semmiképpen nem volna szabad eljutni, persze, az eligazodás csődjének deklarálásához, vagy akár valamely bénító szépszíshoz. Ugyanakkor illik komolyan vennünk Korompay János figyelmeztetését: „A megszülető terminusok többértelműsége az elméleti tisztázatlanság tükrözője volt. Különböző nézőpontok és értelmezések együttélése és párbeszéde jellemezte a kort, azonban az egyes felfogások egyéni változatokkal tarkított saját nyelvhasználatát tetemesen megnehezítette egymás megértését.” (468.)

A korabeli fogalomhasználat mai rekonstruálhatatlansága, vagy legalábbis a rekonstrukció problematikussága, természetesen, az egykori elvárás horizont meghatározását is nehezíti, sőt kétségessé is teheti. „A kérdés feldolgozását tovább bonyolítja, hogy az irodalomtörténet is elkötelezi magát nép- és műköltészet viszo-

nyának megítélésében, s alapelve meghatározza értékítéleteit; emellett nemegyszer megfelelnek a szövegértelmezés egyik legfőbb akadályáról, saját fogalmaink visz-
 változásokról, s lemond az akkori terminológia rekonstrukciójáról. Pedig e jelentés-
 változások lényege olyan átredeződés, amelyek fő jellemzője az egyértelmű termi-
 nusokra törekvés volt, hiszen a negyvenes éveket még a többjelentésű és csak részben
 differenciált megnevezések jellemezték. A *népköltészet* szó mást jelentett Petőfi és
 Arany nyelvében (az utóbbiban meg is változott), a *népszerű* és a *népies* sokak számá-
 ra szinonima volt: egyszerre jelenthetett régít és népit, közérthetőt és demokratát,
 mások számára pedig, mindezek ellentétéképpen, vulgárisat.” (468.) Ám Korompay
 János kedvét nem szegik a már-már leküzdhetetlen nehézségek. A sokféle jelentést el-
 különítve, ezerféle mellékjelentést számba véve-tisztázva tesz rendet, s igazít el a kor-
 szak irodalomszemléletében: „A nép egyszerre volt inventor és befogadó, közvetítő
 és kritikus ebben a felfogásban, a népköltészet pedig mint történeti és esztétikai alap,
 mint kollektív alkotás és önfelmutatás, mint kiszűrő hatalom és mint egészséges
 olvasmány kapott szerepet. Mindehhez az irodalmi eszmények transzponálására volt
 szükség: előbb volt meg a nép idealizálásának célja és módja, mint az idealizált nép
 közkinccsé tett képe és költészetének ismerete; előbb volt meg a külföldről ismert tör-
 téneti példa, mint a hazai gyakorlat.” (469.)

A monográfia további nehézségei (sőt, bizonyos fokú következetlenségei) azután
 az egymást követő kritikátörténeti feldolgozások számára sok éve kialakított alap-
 elvekből következnek, abból tudniillik, hogy évtizedek szerint, mintegy szeletenként
 jött létre a XIX. század első felének irodalomkritikai gondolkodásáról kialakítandó
 kép. Szerzőnk elegánsan kerüli el a folytonos előre- és hátrautalgatás veszélyeit, több
 esetben azonban ez egyszerűen mellőzhető. Nem teheti meg, hogy ne célozzon
 rá: Pulszky gondolatai miképpen térnek vissza Arany János *Naiv eposzunkról* írt ta-
 nulmányában, hiszen már Pulszky az elveszett, „eredeti ősrége” nyomára bukkan
 Anonymusnál (75.). Hasonlóképpen Pulszkyknak az asszonánról szóló elmélkedése
 is mintegy Arany dolgozatának előképe (90.). Az is természetes, hogy Arany
 negyvenes évekbeli irodalomszemléletének jellemzése egyszerűen elképzelhetetlen
 ötvenes-hatvanas évekbeli megnyilatkozásainak figyelmen kívül hagyásával. (Töb-
 bek között azért – és ez más esetekre is érvényes lehet –, mert minden jel szerint már
 a korábbi periódusban vallja utóbb megfogalmazott, illetve közzétett téziseit.)

A terjedelmes monográfia olyan körütekintő és kimerítő magyarázatokkal szolgál,
 hogy csak nagyon kevés esetben vethető fel továbbgondolás, további értelmezés
 lehetősége. Igazán példaszerű az az érvelés is, mely Bajza kritikusi elhallgatásának
 okaira vonatkozik. A korszak kritikai életében a szerzőéhez messze nem fogható jár-
 tasság birtokában is megkockáztatható azonban egy már-már vulgáris megoldás.
 (Nem Korompay János megfontolásai helyett, inkább mellett, vagy még inkább
 után.) Arról van szó, hogy a rendszeres és módszeres kritikaírás pontosan ebben az
 életkorban szokott megrikkolni vagy esetleg megszűnni. Szerzőnk feltevésként koc-
 káztatja meg, hogy Bajza „az új nemzedékkel szemben már nem szívesen folytatta
 volna párviadalait”. (23.) Valójában majdnem törvényszerű, hogy amikor másfél-két
 évtized, vagy ennél több lesz az életkori differencia, a legtöbb bíráló ösztönösen meg-
 érzi, hogy az új generációnak, az új generációknak már nem ő az adekvát megítélője.

Az egyenletesen magas szintű és elnagyoltsággal semmiképpen nem vádolható
 munkában csak nagy fáradtsággal lehet apró tévedéseket, inkább tollhibákat találni,

hiszen szerzőnk, aki a romanisztikának éppoly jeles művelője, mint a magyar irodalomtörténetnek, nálunknál jobban tudja, hogy nemcsak Nerval, hanem Stendhal is „a franciák is csak jóval később fedezték fel maguknak” (284.) annál, mintsem hogy magyarországi tudomásulvételét 1847-ben elvárhatnánk.

A kötet főcímének kiválasztásával kapcsolatban is hangot lehet adni némi fenntartásnak. A szövegből a nem hozzáértők számára is egyértelművé válik, hogy a „jellemzetes” Henszlmann kifejezése, mely elsősorban életteliséget, konkrétságot, egyediséget jelent. (Erdélyi János Jean Pault fordítva a „Charakteristische” megfelelőjének tekinti a jellemzetest.) Címbe emelése teljesen indokolt, hiszen valóban ez a legnagyobb horderejű fordulat: Henszlmann (és mások) szembeszállnak azzal a voltaképpen neoklasszicista nézettel, mely szerint „a művészetnek nincs hazája, nincs saját nemzetisége” (98.). Nem kisebb tekintély, mint Wellek (a maga kritikátörténetében) az univerzalizáló tendenciákkal szemben fellépő individuális és nemzeti konkretizáció, egyedítés felé tett lépésekben látja a XVIII. század végének és a XIX. század elejének legnagyobb szabású fordulatát. A „jellemzetes” a maga ma már egyáltalán nem, s talán régen sem igazán egyértelmű és eleven jelentéstartalmával azonban talán mégsem a legszerencésebb választás abból a célból, hogy az olvasót a címlapon tájékoztassa az alapgondolatról.

Meglehet, azért ragaszkodott Korompay János eme címhez, hogy ezzel is a korhűséget demonstrálja. Valóban őrizkedik mindenféle aktualizálástól: a kor irodalomkritikai gondolkodását nem visszavetítésekkel, hanem egykorú kontextussal kelti életre. Ennek ellenére finom célzásai nyomán kirajzolódik a kötetben azoknak az öndefinícióknak a rendszere, amelyek az 1840-es éveket sokkal megelőző, valamint jóval későbbi korok szemléletével hozhatók összefüggésbe. Amikor például arról értekezik, hogy Erdélyi Jánost (Boileau és Berzsenyi Horatius-allúzióiról szólva) az érdeklí, hogy „a vers alapjául szolgáló »mageszme« mennyire saját; ha bizonyíthatóan mástól való, akkor tehetség és nyelv érdemei ellenére is csökken annak értéke” (222.), akkor nemcsak a klasszicizáló krédóktól különül el ez az alapvetően romantikus önmeghatározás, hanem a XX. század végén ismét sokat emlegetett „újírás”, „átírás” koncepcióval is szembeállítható. A „szerzőelvű” irodalomfelfogással újabb és újabb korok más-más, de némileg rokon érveléssel szállnak szembe, háttérbe szorítva a mindig eltérő módon felfogott eredetiségből levezethető kritériumokat: vajon egy szöveg elsősorban más szövegekből származtatható, vagy mégsem így áll a dolog. Henszlmann újdonsága éppen az eredetiség vállalása, mely szerint műből „új mű nem eredhet”. (359.)

Egészen másfajta aktualizálás lehetőségét rejt magában Korompay Jánosnak az a megállapítása, hogy Erdélyi János „lényeges szerepet tulajdonít a befogadásnak”. (250.) (Bár végeredményben ugyanarra mutat, arra tudniillik, hogy bizonyos öndefiníciók időről időre elavulnak, aztán újra produktívvá válnak, megelevenednek, majd megint háttérbe szorulnak, azaz nem valamiféle „fejlődés” mentén jut az irodalomról való gondolkodás mindig magasabb és magasabb rangú eredményekhez, hanem számtalan körülmény közrejátszása folytán egyik korban ilyen, másik korban olyan norma jut szóhoz, hogy egy idő elteltével „korszerűtlen”-nek, majd még több idő múltán ismét „korszerű”-nek minősüljön.) Nos, a drámai szövegek olvasása kapcsán írja Erdélyi, hogy az egyes olvasóknál „alanyiség és egyediség sajátsága szerint, különböző képzetek hozatnak elő, és így azon állapot, melyhez az olvasó együtt re-

pülni gondoltatik a költő szellemével, szorosan magán viseli az egyediség bélyegét, és az alanyiség színét, s éppen azért nehezen tarthat számot az objektivitásra.” (*Cáfolat Vachott Sándor cikkére: A színi hatás mint drámai becsmérték – 1838 és 1840 között*) (251.)

Sőt, az ugyancsak legújabbán megélénkülő kultusz kutatás is felismerheti a maga szempontjait Korompay János művében, amikor is például szó esik Erdélyi János széphalmi látogatásáról: „Ez már az irodalmi kultusz kezdetének jele: az utód emlékhely állításának, a szülőház és a sír megjelölésének, megemlékezésnek, sőt zarándoklásnak hiányát érzékeli s jelöli meg belső szükségyszerűségként a közös feladatot. Három évvel később Petőfi írja Széphalomról: »szent hely, szent az öreg miatt, kinek ott van háza és sírhalma.«” (294.) Ezen XX. század végén (vagy akkor ismét) markánsá váló érdeklődési irányoknak megfelelően a XIX. századi kérdésfeltevések csakugyan elevebbé tehetik számunkra a múlt tanulmányozásának folyamatát. Mégis megelégedéssel kell konstatálnunk, hogy (a művek számunkra-valóságának kétségbevonása nélkül) elsősorban az 1840-es évek perspektívája érdekli szerzőnket. Annak az irodalmi „aranykor”-nak kritikátörténeti rekonstrukciója, mely valóban sosem látott felvirágzáshoz vezetett. A sokat emlegetett nemzetelállal való szembenézés Erdélyi esetében például a „másodrangú nép” önszemléletét jelenti (1845-ben, Párizsban írja naplójában): „És ha nem leszünk többé a nemzetek sorában, mit fog mondani a történetíró azon időről, melyet fajunk a Duna–Tisza-közén már eddigelé ezer év óta tölte, s ki tudja, meddig töltend még? Vagy egy gondolatvonással meg fog elégedni; s kitalálják az utóbbiak, hogy ez hiány, hogy ez üresség? az időt e nép nem bírta betölteni tetteikkel, s a nép, mely e földön oly sokáig élt, meghalt örökre, mint utolsó napszámosa.” (199.) Eme fájó hiány betöltésére irányul a XIX. század közepének magyar élete és irodalma, s már csak azért is nyilvánvaló, hogy eme korszak kritikátörténeti feldolgozása önmagán túlmutató becsű.

A Pulszky-fejezetben szerepel Friedrich Schlegel nevezetes mondása: „a történetíró hátrafordult próféta”. Nos, Korompay Jánosban az égvilágon semmi prófétai alúr nincsen, mégis, eme kiemelkedően fontos művét olvasva gyakran jut eszünkbe: az értékfogékonyságnak, a felelősségérzetnek, a tudásnak ennél a múltat faggató, mértékkel intuitív tanulmányozásánál lehet-e többet tenni a jövő szempontjából? Hisz a múltnak eme komoly és tárgyilagos feltárása nélkül az adott kultúrának a jövője is kétségessé válhat. Az adott kor valóban sokszorosan sugallja: a nemzet lényege a múltja, s a múlt lényege a remélt jövőendő. Korompay János monográfiája tehát azon tartózkodóan és szigorúan körülhatárolt módon tudományos művek közé tartozik, melyek szinte aszketikus önkorlátozással csak a múltról szólnak, s éppen ennek révén vannak ezen túlmutató sugallataik. Az irodalomszemlélet tényeinek változására korlátozza magát, s éppen ezáltal szól hozzá átfogóbb gondolkodás- és kultúrtörténeti kérdésekhez.

(Bp., Akadémiai Kiadó, 1998, 549 l.)

IMRE LÁSZLÓ